

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM, BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

ZIEGLER BÁLINT ÁGNES

A BRASSÓI EVANGÉLIKUS FŐTEMLŐM (FEKETE TEMLŐM)

18. SZÁZADI ÚJJÁÉPÍTÉSE

Felekezeti, politikai, rendi csoportidentitás kifejeződése egy újjászülető épületben

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

MŰVÉSZETTÖRTÉNET-TUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Doktori iskola vezetője: Dr. Kelényi György, DSc., egyetemi tanár

A bizottság elnöke: Dr. Kelényi György, DSc., egyetemi tanár

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Lővei Pál, a MTA doktora

Dr. Papp Szilárd PhD.

A bizottság titkára: Dr. Ágoston Julianna PhD., egyetemi docens

A bizottság további tagjai: Dr. Farbak Péter PhD., c. egyetemi docens

Dr. Eörsi Anna

Dr. Széphelyi F. György

Témavezető: Dr. Marosi Ernő MHAS., egyetemi tanár

Budapest, 2012

A brassói evangélikus plébániatemplom, népszerű nevén Fekete templom, „délkelet-európa legnagyobb középkori temploma”, illetve a „gótika keleti végvára” kitüntető jelzőkkel büszkélkedik, melyek – bár helyességüket és emlegetésük jogosultságát tekintve joggal merülnek fel kétségek – pontosan jelzik azt a szerepet, melyet Brassó városa és ennek első számú épülete, a város plébániatemploma, a Magyar királyságban játszott a 13-16. századok folyamán, amikor egyszerre töltötte be a keleti végvár erősségének szerepét és vált a nyugati kereszténység hittérítő szereppel is felruházott bástyájává, melynek tagadhatatlanul méretét is köszönheti. Bármennyire is él azonban a törekvés a Fekete templomot e fontos múltbeli szerepét idéző gótikus épületként elkönyvelni, mai képét tekintve nem annyira a 14. vagy 15. század, hanem inkább a 18. a meghatározó. A templom újkori történetének kulcsfontosságú eseménye az 1689-es évi ún. nagy tűzvész, melynek pusztításait követően, a templomnak az újjáépítése közel száz éven keresztül folytatódott. A nagyméretű pusztítás kétségtelenül egy radikálisan új helyzetet teremtett, amennyiben javarészt megsemmisítette az addig – a Reformáció ellenére – tovább hagyományozódott középkori épületet és berendezést, sarkítva fogalmazva, üres lapot nyújtott a brassóiak kezébe, akiknek ehhez az új helyzethez való viszonyulásuk, ennek orvoslására irányuló minden tettük, a 18. századi magatartás tükrözi és árulkodik a kortörténet szempontjából. A tűzvészt átvészelt gótikus elemek megtartásának vagy az azokról történő lemondásnak a döntése, a megtartott elemeknek a részleges kiegészítése, az újonnan adományozott, épített, teremtett részletek koncepciója, külalakja, kvalitása, mind a 18. század mentalitását, prioritásait, viszonyrendszerét tükrözi.

1689. április 21-én, egy nagyerejű tűzvészben elpusztul Brassó városa, plébániatemplomával együtt. A tetőszerkezet égése és pusztulása, illetve a boltozat összeomlása következtében, a lángok a belsőbe hatolnak, a teljes berendezés elég vagy használhatatlanná válik. A nyolcvan éves helyreállítás folyamán, egyrészt a templom használata szempontjából elengedhetetlen fontosságú újjáépítési és berendezési lépések történtek, mint például a tetőszerkezet, az ajtók és ablakok helyreállítása, de bizonyos értelemben a stallumok, oltár, szószék újjáépítése is, másrészt a szükséges talán túlmutató lépések, mint például a méretes oldalkarzatok építése, a szőnyeg, kelme vagy tárgyadományok többsége. Mindkét esetben már első látásra feltűnő azonban, hogy a helyreállítások, újjáépítések legtöbb esetben keresik a tűzvészből megmenekült részletekkel való hasonlóságot, a tűzvész előtti idővel való kontinuitás megteremtését. A korszakkal kapcsolatos legizgalmasabb kérdésnek az tűnik, hogy mennyire történik ez

tudatosan, mennyiben tekinthető az újjáépítés historizálónak és mennyiben van a régi formáknak itt még a 18. századig terjedő utóéletük?

A templomról mindeddig egyetlen monografikus igényű írás született, Ernst Kühlbrandt tollából, akinek 1898-ban és 1927-ben megjelent két kötete, összességében vizsgálja a templomépületről és berendezéséről ismert tárgyi- és forrásadatokat. A templom további kutatástörténetének egyik sarokkövét azoknak a kisebb lélegzetű, egy-egy tematikára koncentráló írásoknak a csoportja képezi, melyek a húszas, harmincas évek folyamán, a templom restaurálásának, illetve a levéltári forrásfeltárásnak korai lendületével párhuzamosan születtek. Ezt követi az az ötvenestől a kilencvenes évekig terjedő korszak, melynek irodalmi tételei főként a templomot átfogó szintézisművekben tárgyaló tanulmányok képezik. Az írások döntő többsége a templom gótikus építéstörténetére vonatkozik, a 18. századi történetet tekintve az érdeklődés főként az oldalkarzatokra és stallumokra vonatkozik.

Miután Victor Roth 1905-ben megállapította, hogy a mindaddig gótikusnak hitt oldalkarzatok valójában a 18. század elején épültek és barokk-gótikusnak titulálta őket, 1927-ben Egon Hajek és Ernst Kühlbrandt foglalkozott részletesebben a karzatok kérdésével, majd 1928-ban először jelent meg kimondottan a templom újjáépítését, 18. századi építéstörténetét tárgyaló tanulmány, Hermann Phleps tollából. A szerző részletes leírását nyújtja a karzatoknak, rámutatva a gótikus, illetve gótizáló formanyelv, reneszánsz és barokk elemekkel való keveredésére. A két karzat esetében két mester munkáját különbözteti meg és Johannes Freund nevét említi a karzatok építőjeként. Elkészülésüket Kühlbrandt írása, illetve a karzatokon megjelenő feliratok alapján 1710 és 1714 közé datálja. Phleps írása alapján veszi fel a Fekete templom példáját *Deutsche Nachgotik* című művébe, Engelbert Kirschbaum is.

A tűzvész után készült berendezés egyik kiemelkedő darabja, a szabók stalluma a témája Nicolae Sabău 1997-ben megjelent tanulmányának. Az írás nagy részét a stallummellvédre festett allegorikus nőalakokként ábrázolt erények a szerző által megtalált előképével, Martin Engelbrecht 1710–1715 között kiadott metszetes könyvecskéjével való összehasonlítása teszi ki, melyet pár a templom tűzvész utáni helyreállításáról szóló – többnyire Kühlbrandt-tól átvett – megjegyzés egészít ki. Ugyanígy a szabók stalluma a témája Silvia Popa munkájának, aki a megrendelés okozatát és az ikonográfiát Brassó politikai és konfesszionális háttere előtt próbálja magyarázni. Az erdélyi barokk szobrászatról szóló összefoglaló kötetében, Nicolae Sabău kitér a Fekete templom 18.

századi faragványaira, főként az 1695-ben készült szószékre, a gazdagon faragott díszes stallumokra és az 1710–1712 (sic!) között épített oldalkarzatokra. Következtetéseiben rámutat az ötvös-mintakönyvekből átvett motívumok felhasználására és brâncovenesc stílusban épült analógiák felsorakoztatásával igyekszik beilleszteni a korszak jelenségei közé. Magam egy 2004-ben megjelent szösszenetben rövid kronológiai áttekintését adtam a tűzvészt követő újjáépítés történetének, majd egyházgondnoki számadásokon keresztül rekonstruáltam a tetőszerkezet újjáépítését.

Ennek háttérében, a templom újkori, tűzvész utáni építéstörténetével kapcsolatban adódó kérdések arra vonatkoznak, hogy milyen mértékű volt az újjáépítés, milyen mértékben tekinthető újító jellegűnek és mennyire alkalmazkodik a régi formákhoz, struktúrákhoz? Milyen rendező elvek szerint történik a templom újraberendezése? Milyen struktúrák és milyen mentalitás jut az újjáépítésben kifejeződésre? Ezek megválaszolását tűztem ki a disszertáció céljául, mely szerkezetileg három tartalmi egységből épül fel.

Az első az újjáépítés premisszáinak tárgyalását tartalmazza. A fő kérdés a templom állapotának a rekonstrukciója a tűzvész pillanatában, mely azt kérdőjelezi meg előzetesen, illetve azt vizsgálja, hogy mennyire tekinthetők az újjáépített részletek valós elpusztult részek hű másolatainak vagy mennyire inkább egyes a templommal összefüggően tovább élő ideálok felelevenítésére vonatkozik az észlelhető historizáló tendencia. Ennek megvilágítását célozza az épület részletes leírása, melynek során a szemrevételezés útján megállapított, többszörös építési beavatkozást mutató részletek esetében, az építési korszakok szétválasztására és egy relatív kronológia felállítására is sor kerül, mely az egyes korszakok állapotának rekonstrukciójával egészül ki. Ezáltal egyrészt pontosíthatók a templom építéstörténetéről eddig ismertek és a 18. századi beavatkozások elhelyezhetők a 14. század végi építéskezdetől számított évszázados átépítések, kiegészítések, újjáépítések sorozatában. A 19-20. századi restaurálások és a 17. századi beavatkozások feltérképezése mellett, különös figyelmet szenteltem a templom történetének két meghatározó epizódjának, a gótikus építéstörténet korszakának és a reformáció mozzanatának, mely esetekben a pusztá kronologikus bemutatáson túlmenően, a lehetséges meghatározó háttérmozgatókra és viszonyrendszerre is kitértem, mivel ezek azok az elvek, melyeket a 18. század, a korábbi állapot feltámasztásának igényével, tudatosan idéz. A 17. század végi – 18. század eleji erdélyi és brassói történelmi kontextus és vezető történeti diskurzusok elemzése, eszköz volt a tűzvészt leíró források kritikájában és a

tűzvészdiskurzusoknak az újjáépítést döntően befolyásoló alapvető mozgatóelveinek az azonosításában.

A második egység részletesen tárja fel a tűzvész utáni helyreállítás minden egyes mozzanatát. A többnyire ismeretlen és javarészt elsődleges levéltári források alapján rekonstruálható volt a az újjáépítés nyolcvan éves története, kronológikus sorrendben, a kezdeti intézkedések (1689–1690), a tetőszerkezet újjáépítése (1689–1694), a templom átfogó és többféle tárgytípusra kiterjedő berendezése, az oldalkarzatok megépülése (1710–1715), a szentélypillérek újjáépülése (1728–1730), végül pedig a templom újjáboltozása (1762–1772), mely 1772-ben szimbolikus lezárását jelenti az újjáépítés korszakának. Az építészeti részletek mellett, a korszak történéseinek rekonstruálásában, figyelembe vettem a templomnak újonnan történő berendezését is, melyet tárgycsoportokra bontva elemeztem. A stallumok, oltár, szószék, ablakok és ajtószárnyak, oszmán török szőnyegek, paramentumok és klenódiumok esetében, a megrendelés és készítés körülményei, a használat szokásai, az adományozók, a mesterek és műhelyek, illetve a művészetföldrajzi aspektusok egyaránt bemutatásra kerülnek, mely már elsődlegesen és az építészeti részletekhez képest talán egyértelműbben megvilágítja az újjáépítés mechanizmusait. Lelepleződik az építetők identitása, differenciálódik a város lakosainak, különböző csoportjainak az újjáépítésben betöltött szerepe, kirajzolódnak az újjáépítés folyamán tanúsított tudatos prioritások, melyek a lutheránus templomtér megteremtésének és a városi múlt színrevitelének törekvését sugallják. A tárgyaknak stilisztikai alapon történő művészetföldrajzi elhelyezése közvetve világítja meg azt a kézműves, művészi és intellektuális univerzumot, melyben az újjáépítés megvalósult. Az építészeti és berendezési helyreállítások és adományok körében egyaránt visszatérő kérdés, hogy mennyiben követnek ezek régi formákat és gyakorlatot, illetve mennyire számítanak innovatívnak, új hagyományok megteremtőinek. Külön figyelmet szenteltem az 1710 és 1715 között épült oldalkarzatok kérdésének, melyek méretük, jellegük és karakterisztikus formaviláguk révén is, az újjáépítés időszakának jelképes képviselőivé váltak. A hosszház mellékhajóit teljes szélességükben kitöltő oldalkarzatok határozott gótikus formavilágot idéznek, számárhátívvá felülírt, fiatornyok közé foglalt és keresztrózsával koronázott árkádsoraikkal és négyágú keresztboltozataikkal, díszítésük azonban határozottan korabarokk jellegű. A meghatározó jellegű oldalkarzatok megépítése döntésének háttérében kétségkívül határozott okok álltak, melyek felderítése a célja az illető fejezetnek. A vizsgálat a tűzvész előtti karzat létezésének kérdésétől indul, tárgyalja annak

lehetséges méretét és külalakját, vizsgálja a karzat korábbi és 18. századi építésének lehetséges okait, majd az építés folyamatának rekonstrukcióját követően, a kőfaragói díszítőelemek formai sajátossága alapján, elhelyezi egy délkelet-Erdélyt és Havasalföldet felölelő művészetföldrajzi területen.

A harmadik rész az első két egység következtetéseinek felhasználásával, a létrejött tér karakterisztikumainak elemzését tűzi ki céljául. Ennek alapján a tér, melyet itt túl pusztá terület, illetve zárt térség jelentésén, a terület, egyén, csoport és idő interakciójaként értelmezünk, a városias, vallásos és rendi identitás kifejezőjeként bontakozik ki előttünk. A templom, mely a város reprezentációjának egységes és első számú eszköze, az újjáépítés prioritásaival, a társadalom és csoportok térbeli elhelyezkedésével, illetve a részvétel szintjén kifejezett pozicionálódásával, a megválasztott formák és ikonográfiai tartalmak alkalmazásával, a városnak a 18. század első felében kinyilatkoztatott hitvallásává minősül. Ennek az identitás kifejezéseként értelmezhető hitvallásnak egyik egyértelmű súlypontja a lutheránus felekezeti identitás, mely a karzatok megépítésében, a topográfia tudatos konstrukciójában, a berendezés esetében pedig a lutheranizmus megtartó ereje rendezőelvnek való alárendelődésben jut kifejezésre. Másik – talán elvontabb – súlypontja az a politikai, rendi identitás, melynek konstitutív elemei a magyar királlyal kötött szerződés, a vallási, bíraskodási és önkormányzati szinten megnyilvánuló autonómia, a kereskedelmi és kézműves privilégiumok. Mindez, bár a 18. század elején már rég csupán szimbolikusan és nem politikai realitásként él tovább, meghatározó a csoport identitása szempontjából, amiért a korszaknak ezt adott esetben veszélyeztető politikai helyzetében, ennek tudatos felelevenítésére törekszenek. Ennek eszközei az újjáépítés és berendezés több szintjén megmutatkozó gótizáló tendencia, a kereskedelmi hatalomnak és a kézműves potenciálnak a tárgyakkal való hangsúlyozása és a korábbi generációkkal való kontinuitás hangsúlyozása.

A disszertáció egy katalógussal egészül ki, melybe a tárgyalt időszakban készült, illetve adományozott tárgyak nyertek felvételt.

Tartalomjegyzék

- Bevezetés
- 1. Előzetes megjegyzések a módszerről
  - 1.1. Fogalmak
    - 1.1.1. A Fekete templom fogalmához
    - 1.1.2. Építés, újjáépítés, restauráció, rekonstrukció?
  - 1.2. Kutatástörténet
  - 1.3. Források
    - 1.3.1. Képi források
    - 1.3.2. Írott források
      - 1.3.2.1. Levéltári források
      - 1.3.2.2. Epigráfia
    - 1.3.3. Az épület, mint forrás
- 2. A Fekete templom a tűzpusztítás idején
  - 2.1. A tűzben elpusztult templom rekonstrukciójának kísérlete
    - 2.1.1. A 20. századi restaurálások története
    - 2.1.2. Az épület leírása
    - 2.1.3. Gótikus építéstörténet
      - 2.1.3.1. Elődépítmény
      - 2.1.3.2. Az építés kezdete (1380)
      - 2.1.3.3. Az építés első szakasza (1380–1410)
      - 2.1.3.4. Az építés második szakasza (1440–1477)
      - 2.1.3.5. Az építés harmadik szakasza (1477–1542)
    - 2.1.4. Reformáció mozzanata
    - 2.1.5. 17. századi beavatkozások
    - 2.1.6. A 19. század újjlenyomata
  - 2.2. A tűzpusztítás
    - 2.2.1. Erdély történelmi helyzete a 17. század végén
    - 2.2.2. *Iacet in coeno Coronam...* Brassó a 17. század végén
    - 2.2.3. A tűzvész
    - 2.2.4. A pusztítások mértéke
- 3. A templom újjáépítése
  - 3.1. Kezdeti intézkedések (1689–1693)
  - 3.2. A tetőtér újjáépítése (1689–1694)
  - 3.3. A berendezés helyreállítása (1691–1750)
    - 3.3.1. Stallumok
    - 3.3.2. Szószék
    - 3.3.3. Portálok és ablakok újjáépítése
    - 3.3.4. Oltár
    - 3.3.5. Oszmán török szőnyegek
    - 3.3.6. Kelmék, miseruhák
    - 3.3.7. Ötvöstárgyak
  - 3.4. A karzatok (1710–1715)
    - 3.4.1. A karzatok részletes leírása
    - 3.4.2. A karzattéma helyi vonatkozású és európai kutatása
    - 3.4.3. Az oldalkarzatok épülése (1710–1712, 1713–1715)
    - 3.4.4. A tűzvész előtti karzatok kérdése
    - 3.4.5. A 18. századi karzat lehetséges előképei
    - 3.4.6. Kőfaragói tudás és hagyomány
  - 3.5. A templom újraboltozása (1728–1729, 1762–1772)

- 3.5.1. A szentélypillérek épülése (1728–1729)
  - 3.5.2. Az új boltozat megépülése
  - 3.5.3. A tűzvész előtti boltozat kérdése
    - 3.5.3.1. A tűzvész előtti boltozat rekonstrukciójának kísérlete
    - 3.5.3.2. A csarnoktemplom, mint ideál. Deutsche Sondergotik?
- 4. Összegzés
  - 4.1. A tér fogalma a művészettörténetben
  - 4.2. Templom a városban, város a templomban
    - 4.2.1. A templom szerepének városba való kisugárzása
    - 4.2.2. A szekuláris rendnek a templomban való lecsapódása
    - 4.2.3. A csoportok elhelyezkedése a templomtérben
    - 4.2.4. A városi hagyomány megjelenítése a templomban
  - 4.3. Konfesszionális aspektusok a templom kialakításában
    - 4.3.1. A konfesszionalizáció fogalma és kutatástörténete
    - 4.3.2. A lutheránus téralkotás lépései
    - 4.3.3. Felekezeti identitás és elhatárolódás
  - 4.4. Gótizáló tendencia az újjáépítésben
    - 4.4.1. A gótizálás jelenségének meghatározása
    - 4.4.2. Tudománytörténeti összefoglaló
    - 4.4.3. Gótizáló elemek alkalmazásának gyakori okai
    - 4.4.4. Gótizálás Brassóban
    - 4.4.5. A gótizálás alkalmazásának helyi okai, indíttékai
- 5. Könyvészet
  - Katalógus
  - Képjegyzék
  - Képek

A témához kapcsolódó publikációk jegyzéke:

Die Schwarze Kirche zu Kronstadt. *Der Paramentenschatz der Schwarzen Kirche zu Kronstadt*. Hg. Evelin Wetter. Riggisberg, 2013 [Előkészületben].

[Evelin Wetterrel:] Musealisierungsprozesse der Paramentensammlung. *Der Paramentenschatz der Schwarzen Kirche zu Kronstadt*. Hg. Evelin Wetter. Riggisberg, 2013 [Előkészületben].

[Evelin Wetterrel:] Osmanische Textilien in der Repräsentationskultur des siebenbürgisch-sächsischen Patriziats. *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Hg. Robert Born, Sabine Jagodzinski. [2012, Előkészületben].

Biserica Neagră din Braşov – noi propuneri privind cronologia şi contextul construcţiei [A brassói Fekete templom – adalékok a gótikus építéstörténethez]. *Ars Transilvaniae* XIX (2009). 5-19.

Adalékok a brassói Fekete templom 18. századi építéstörténetéhez. Egyházgondnoki számadáskönyv 1693-ból. *Dolgozatok az EME érem- és régiségtárából*. EME, Kolozsvár, 2006. 179-204.

A brassói Mária templom (Fekete templom). *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond Korában 1387-1437*. Szerk. Takács Imre. Philipp von Zabern, Mainz, 2006. 659-660.

A Fekete templom 1689-es tűzvész utáni helyreállításának történeti vázlata. *In Honorem Gernot Nussbächer*. Ed. Daniel Nazare, Ruxandra Nazare, Bogdan Florin Popovici. Foton, Braşov, 2004. 425-430.